

FROM THE STRONG POINTS OF THE "VULNERABLE HEEL"

Anamaria Dobrescu (Popa)

PhD Student, "Petru Maior" University of Tîrgu Mureș

Abstract: As a typical representative of the '60s literary generation, characterised, among other things, by the reinterpretation of myths, Ana Blandiana includes several explicit and implicit mythological references in the poems of the volume "The Vulnerable Heel" (1966). We will hereby try to reveal and outline the new significances of these reinvested myths. Most of the references emerge from the classical Greek-Latin mythological substrate, enriched with diverse cultural representations on the theme of the human limited destiny and the destiny of the artist. We will analyze the possible interpretations given to King Midas, Ulysses, Atlas, the priestesses, Torquato Tasso, Orpheus and Eurydice, Phaedra, the wings, the claws, the mantle etc.

Keywords: myth, symbol, Ana Blandiana, the Vulnerable Heel

Pornind de la premisa că mitologicul hrănește literatura asemeni unei seve originare, vom încerca să evidențiem semnificațiile poetice ce reies din țesătura de simboluri și din structura de adâncime a poeziilor din cel de-al doilea volum al uneia dintre cele mai prodigioase scriitoare din literatura română postbelică, Ana Blandiana. Demersul se justifică cu atât mai mult cu cât volumul *Călcâiul vulnerabil* (1966) abundă în referințe mitologice explicite.

„Între elogiul și defăimare, poezia Anei Blandiana a avut un destin echivoc”, scria Petru Poantă în 1978, „cărțile de început au consacrat o mare speranță, pentru ca volumele de maturitate să fie puse sub semnul îndoielii.”¹ Chiar dacă această părere a fost formulată după doar 14 ani de carieră literară din cei 50 de ani existenți până în prezent, ea surprinde în bună măsură destinul literar al poetei, cauzat în cea mai mare măsură de contextul politic nefavorabil artei autentice. Receptarea critică, de cele mai multe ori elogiativă - sau inexistentă în perioadele interdicției de publicare - a remarcat atât constanțele, cât și variabilele creației uneia dintre cele mai prolifiche și complexe personalități literare ale literaturii române contemporane.

¹ Poantă, Petru, *Radiografii*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1978, p.231.

Referindu-se la caracteristicile generației, Manolescu vine cu o observație ce ține de critica psiho-sociologică și care se verifică într-o foarte mare măsură în corpul poeziilor din acest volum: „Spre deosebire de poezii de după 1980, la care există sentimentul unei intime solidarități între viață și literatură, generația '60 a fost partizana unei poetici a naturalului, resimțind dureros artificialitatea inerentă a oricărui text literar. Lucrul se explică, în condițiile reacției lor la înghețul tematic și stilistic din epoca dogmatică, prin nevoia de sinceritate, de emoție așa-zicând „caldă” care se vrea „vibrantă” de adevăruri sufletești nepervertite, declarându-se ca atare și încercând să facă să triumfe sufletescul pur, fie acesta de ordinul senzualității, fie de ordinul convingerii morale.”²

Există o mare schimbare de tonalitate și viziune între primele două volume ale Anei Blandiana, publicate la doar doi ani distanță. Exuberanța, frenezia și candoarea din *Persoana întâi plural* (1964) sunt înlocuite cu mefiența, indecizia, frustarea, și scepticismul în *Călcâiul vulnerabil* (1966). Poezia primului volum „exultantă la modul ingenuu” evoluează spre un „lirism meditativ, ritualic”³. Eul liric trăiește o criza existențială și etică, care este reflectată în poezie de sentimentul alienării, al degradării și al limitării. Poezia acestui al doilea volum exprimă stări de reflecție și de problematizare, născute dintr-o conștiință scindată. Tonul este grav, reflexiv, dubitativ, uneori melancolic, alteori chiar revoltat. Laurențiu Ulici remarca: „Ce frapează în poezia mai nouă a Anei Blandiana este tendința de adâncire în metafizic, de revizuire a condiției psihologice în numele unei conștiințe a frustrării și al orgoliului nelimitării și [...] migrațiunea imaginației propriu-zis poetice spre discursul reflexiv”⁴, considerând că plasticitatea este sacrificată în favoarea subtilității, fapt contestat, pe bună dreptate, de criticul Iulian Boldea: „reflexivitatea nu diminuează deloc din plasticitatea imaginilor poetice; dimpotrivă, imaginea poetică are, chiar atunci când adăpostește ideea și reflexivitate, carnație și frăgezime, culoare afectivă și vibrație delicată a frazării [...]”⁵

O sursă certă a acestei plasticități în acest al doilea volum de poeme sunt frecvențele referințe mitologice explicite sau implicite, ca cea din chiar titlul volumului: *Călcâiul vulnerabil* – călcâiul lui Ahile; dar nu numai, căci *călcâiul vulnerabil* are o simbolistică mai largă și chiar mai veche, ancestrală, logica imaginativă⁶ decurgând dintr-o logică biologică.

² Manolescu, Nicolae, *Literatura română postbelică – Lista lui Manolescu I. Poezia*, Ed. Aula, Brașov, 2001, p.271.

³ Dumitru Micu în *Dicționar de literatură română*, Ed. Univers, București, p.63.

⁴ Laurențiu Ulici, *Confort Procust*, Ed. Eminescu, București, 1983, p. 143.

⁵ Iulian Boldea, *Ana Blandiana (monografie)*, Ed. Aula, Brașov, 2000, p. 15.

⁶ Jean Chevalier, Alain Gheerbrant, *Dicționar de simboluri*, Ed. Artemis, București, 1993, vol. I, p. 270.

Călcâiul servește într-un fel de bază ființei umane, caracterizată de poziția verticală. Când e lovit la călcâi, omul cade. Faptul că șarpele sau scorpionul atacă cu predilecție această parte a corpului, îi justifică vulnerabilitatea, dar și credința unor triburi arhaice, cum că în timpul morții sufletul părăsește trupul ieșind prin călcâi. În mitologie, cel mai cunoscut este călcâiul lui Ahile, semizeu din mitologia greacă, erou homeric din *Iliada*, participant la războiul troian, fiul zeiței Thetis și al lui Peleus. Născându-l, zeița l-a scufundat în Styx ca să-l facă invulnerabil, dar un călcâi a rămas neudat. Întrucât profetul Kahlas îi prezisese sfârșitul în războiul troian, Thetis îl ținuse ascuns la curtea regelui Lykomedes unde a fost crescut și instruit de centaurul Hiron care l-a hrănit cu măduvă de leu, iar la maturitate i-a dăruit o lance vrăjită. Cum nimeni nu poate scăpa de destinul său scris, el vine totuși la Troia, chemat de Odysseus, unde e ucis de săgeata otrăvită cu care Paris, fratele lui Hector, ajutat de zeul Apollon, îi ochește călcâiul vulnerabil⁷. Dar acest călcâi are similitudini cu călcâiul uriașului cretan de aramă, Talos, creat de Hephaistos și dăruit regelui Mimos, spre paza Cretei (sau dăruit de Zeus Europei). El îi ucidea pe dușmani printr-o extraordinară putere calorică interioară, dar a fost ucis prin magie de Medeia, care a izbutit să-i scoată cepul ce-i astupa capătul unei vene de sânge, eliberându-i tot sângele, fără de care nu mai avea putere⁸. După cum se vede, vulnerabilitatea călcâiul are ecouri vechi în psihicul uman, nu doar din punct de vedere cultural, ceea ce conferă forță expresivă conotațiilor simbolice ale titlului acestui volum al Anei Blandiana. Nu putem ști dacă poeta a luat în considerare și acest al doilea mit în momentul alegerii titlului volumului, dar putem presupune că forța interioară cathartică, transfiguratoare a spiritului poetic poate fi asemuită forței interioare a uriașului cretan, paznic al Cetății, al unei civilizații sau al Europei, iar aceste semnificații ascunse comune, esențializate, pot rezida în inconștientul poetului, în formă arhetipală, existând posibilitatea unei determinări culturale și existențiale.

Al.Piru interpretează titlul volumului chiar din această perspectivă ontologică: „Faptul că suntem muritori e călcâiul nostru vulnerabil și nu se salvează decât cine poate accepta ideea de eternitate, moarte infinită”⁹. Această idee este susținută și de logica mitologică, dacă e să ținem cont și de faptul că în mitul lui Ahile, după moartea sa, Thetis îl răpește de pe rugul arzând și-l transportă în apoteoză de erou zeificat în insula Leuke, o variantă pentru Insulele Fericitelor, unde își începe o nouă existență eternă. Destinul poetului este unul asemănător, de aceea Al.Piru merge mai departe constatând, ca și marea majoritatea criticilor, că volumul

⁷ Victor Kernbach, *Dicționar de mitologie generală*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1989, p. 20.

⁸ Ibidem, p. 569.

⁹ Al.Piru- *Poezia românească contemporană 1950-1975*, vol 2, Ed. Eminescu, 1975 p. 372.

Călcâiul vulnerabil are ca temă dominantă meditația asupra condiției lirice. În aceeași idee, doar mai generalizată, Ion Oarcășu, consideră că în acest volum atenția poetei „se îndreaptă cu finețe și decizie spre câteva aspecte esențiale, care țin de condiția generală a omului contemporan”¹⁰. Iată, deci, cum mitologicul hrănește atitudinea poetică, atât la nivel conștient, cât și inconștient, și în cazul poetului, și în cazul cititorului, devenit consumator de mituri de gradul doi.

După părerea lui E. Simion¹¹, *Călcâiul vulnerabil* este cartea care individualizează talentul Anei Blandiana și-i arată disponibilitățile pentru temele mari ale poeziei. Dintre temele preferate ale acestui volum, trei sunt recurente în mod pregnant, în opinia lui: „cuvântul mistificator (și fatal, *Poezia*), radicalitatea morală (etica poeziei și etica existenței din afara poeziei) și, sub influența lui Blaga, sentimentul de înserare în lume (revelația morții)”¹².

Neîncrederea în cuvântul mistificator e o temă întâlnită la toți poeții generației '60, iar neîncrederea în cuvinte aduce cu sine neîncrederea în *Poezie* ca literatură, dar și ca și formă de a fi și implicit oroarea de mistificație în ordine morală: *Doamne, câtă literatură conținem!*¹³ (*Carantină*).

O altă referință mitologică foarte sugestivă poetic e comparația destinului poetului cu destinul regelui Midas. Darul de a cânta este tragic, poezia e o vină, o ispășire și poetul are soarta regelui frigian: tot ce atinge se preface în cuvinte; „realitatea devine astfel pauperă, se convenționalizează, se transformă în simplu semnificant, iar între referent și semn se sapă un abis.”¹⁴ „*Tragic mi-e darul, asemeni pedepselor vechi./ Ce strămoș mi-a greșit ca să-i port – lauri – vina?/ Tot ce ating se preface-n cuvinte/ Ca-n legenda regelui Midas.[...]// Cerul nu pot să-l privesc – se-nnoarează de vorbe, /Merele cum pot să le mușc împachetate-nculori?/ Dragostea chiar, de-o ating, se modelează în fraze, / Vai mie, vai celei pedepsite cu laude. [...]*”¹⁵ (*Darul*).

E. Simion observă că „Se naște, atunci, o poezie din meditația asupra posibilităților Poeziei, din negarea ei – încă o dată – ca literatură și acceptarea Poeziei ca act de cunoaștere.”¹⁶ Pentru poet, creația este o cale existențială esențială, dar paradoxal, el constată limitarea și virtualitatea limbajului poetic. Se simte trădat de cuvinte, „simulacre de realitate ce înlocuiesc

¹⁰ Ion Oarcășu, *Oglinzi paralele*, E.P.L., București, 1967, p.173.

¹¹ Eugen Simion, *op.cit.*, p. 155.

¹² Eugen Simion, *op.cit.*, p. 155.

¹³ Ana Blandiana, *Călcâiul vulnerabil*, E.P.L., București, 1966, p. 15.

¹⁴ Iulian Boldea, *op.cit.*, p. 12

¹⁵ Ana Blandiana, *Călcâiul vulnerabil*, E.P.L., București, 1966, p.5.

¹⁶ Eugen Simion, *op.cit.*, p. 154.

freamătul lucrurilor”¹⁷ și i se pare darul său creator un blestem, un păcat. I se pare că cuvintele strivesc realitatea în loc să o recreeze. Spiritul are de ales între tăcere și păcat. Nu poate alege păcatul, dar nici să tacă nu poate. Poezia capătă un ton sever, căci eul liric își percepe tot mai acut tragicul destin și simte că în destinul său se identifică cu titanul Atlas: „*Dar totul e fluid în jur. Eu caut/Și-s obosit de moarte și de mers,/ Silit să port rigid în minte punctul/ De sprijin pentru univers.*”¹⁸ (Întoarcere).

Aceeași poezie face trimitere și la mitul lui Ulise, pierdut în călătoria cunoașterii de sine și a Universului al cărui creator devine prin unitatea de sens dăruită de tălmăcirea și viziunea sa. „*Din aventura de a fi cinstit/Învingător acasă mă întorc. / De câte generații am plecat?/ Nu-mi amintesc și nu mai știu de unde./ [...]Și păsările se rotesc și-ntreabă / Unde să-și pună cuibul, și nesfârșite turme/ Vin după mine și așteaptă locul/ Unde să stea și să se înmulțească.*”¹⁹

Din reveria candorii, poezia trece într-o reverie a suferinței și a freneziei tragice.”²⁰

„*Vreau tonuri clare,/ Vreau cuvinte clare,/ Vreau mușchii vorbelor sa-i simt cu palma...*” (Intoleranță)²¹. În *Intoleranță* se sugerează o radicalizare morală a poeziei, înțeleasă, acum, ca rigoare, iubire de elemente pure.

Ipostaza orfică este explicit exprimată în poemul *Unde-i mândria?* în care eul liric se identifică atât cu Orfeu, cât și cu Euridice: „*Ce spune cântecul care-mblânzește/ Și fiarele? Pot fi Orfeu,/ Dar ce să-ngaim în fața lumii?/ Sunt și Euridice eu. // Cântând încerc să ies din moarte/ Și moartea totuși nu se curmă./ Nu cred destul să nu-ntorc ochii/ Ca să mă văd venind din urmă./ Și-astfel mă pierd. [...]*”²²

Poezia este o căutare de sine a Poetului. Ținând cont de titlul poeziei, însă, Euridice poate fi interpretată ca fiind însăși creația pe care poetul nu trebuie să o privească și s-o admire atâta vreme cât ea încă se zbate să iasă din adâncul lumilor interioare, căci atașamentul, orgoliul și neîncrederea l-ar putea pierde, pierzând-o și pe ea. Oricum, cauza principală a pierderii rămâne lipsa încrederii în puterea transfiguratoare a verbului poetic.

Artele poetice sunt numeroase în acest volum, *Torquato Tasso*, de exemplu, unde poeta invocă figura poetului „de spaimă ratat” dorind să exprime ideea cu valoare de principiu

¹⁷ Iulian Boldea, *op.cit.*, p. 12

¹⁸ Ana Blandiana, *op.cit.*, p. 7.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Eugen Simion, *op.cit.*, p. 155.

²¹ Ana Blandiana, *Călcâiul vulnerabil*, E.P.L., București, 1966, p. 23.

²² Ana Blandiana, *op.cit.*, p. 25.

conform căreia „istoria nu poate servi niciodată artei drept circumstanță atenuantă”, adevărata poezie trebuie să fie mereu „un act responsabil în absolut”²³ : „Veni din întuneric spre mine el, poetul./ Poetul de spaimă ratat./ Era foarte frumos. Ca la razele röntgen/ I se vedea în trup poezia./ Poezia nescrisă de frică.”²⁴

Tema candorii, o constantă aproape cu rol de element definitiv a poeziei Anei Blandiana, derapează parcă la extrem în acest volum, fiind tratată cu maximum de exigență, atingând pragul „dogmatic al candorii” și al „inclemenței morale”²⁵. E. Simion remarcă faptul că și chipul ei liric se modifică: cel al adolescenței băiețoase, din primul volum, „căpătă asprimi de stareță tânără sau de preoteasă a cuvântului. Iar criticul Al. Cistelecan intuiește diferitele niveluri ale candorii: „Întreținându-și candoarea prin exerciții de asceză, poeta institua prin meditațiile sale etice (și eticiste) o cenzură inclementă asupra cosmosului, modelându-l după norme purificatoare, aproape estetizant-morale. Viziunea se simplifică inevitabil și totul se grupează în jurul celor doi poli care acționează poemul: putitate – vinovăție, inocență – corupție, atitudinea nefiind departe de un cinism al candorii.”²⁶ Poeta descoperă „drama de-a muri în alb” și înțelege faptul că materia este supusă maculării și degradării, iar puritatea nu poate fi atinsă decât prin moarte sau în increat: „Știu, puritatea nu rodește./ Fecioarele nu nasc copii./ E marea lege-a maculării./ Tributul pentru a trăi. [...] / E fericit cuvântu-n gând./ Rostit, urechea îl defaimă/ Spre care o să mă aplec/ Din talgere – vis mut sau faimă?// Între tăcere și păcat/ Ce-o să aleg – cirezi sau lotuși?/ O, drama de-a muri de alb/ Sau moartea de-a învinge totuși...” (Știu puritatea)²⁷

În poezia *Din auster și din naivitate* eul liric are nostalgia părăsirii precoce a acelei etape a vieții în care universul era perceput ca ocrotitor sau în care iluzia purității era încă posibilă. Mândru încă de frumusețea idealurilor avute se lasă sfârtecat de realitate, convins totuși de forța sa interioară și de necesitatea morții simbolice și a „căderii în timp” pe drumul cunoașterii. El este capabil a întrezări și aprecia dureroasa cădere a vălului iluziilor, iar superioritatea spiritului îi oferă posibilitatea de a contempla „deșertăciunea minunată a lumii” : „Precum Racine, prea tânăr am plecat/ Din auster și din naivitate [...] / Și fericit de trupul meu frumos,/ Printre priviri ca printre spade lungi/ Eu trec și-mi zdrențuiesc aureola.”²⁸

²³ Mircea Martin, *Generație și creație*, EPL, București, 1969, p. 98.

²⁴ Ana Blandiana, *Călcâiul vulnerabil*, E.P.L., București, 1966, p. 23.

²⁵ Al. Cistelecan, *Poezie și livresc*, Ed. Cartea Românească, București, 1987, pp. 144-145.

²⁶ Al. Cistelecan, *op.cit.*, pp. 144-145.

²⁷ Ana Blandiana, *Călcâiul vulnerabil*, E.P.L., București, 1966, p. 9.

²⁸ Ana Blandiana, *op.cit.*, p. 50.

Domină o viziune luminoasă (Fedra însemnând în limba greacă lumină), în care eul liric pare împăcat cu sine și cu destinul său și chiar și cu istoria sau cu societatea pe care o acceptă în ciuda degradării sale morale fatidice.

Printre puținele poezii pe tema iubirii în care domină o atmosferă relativ armonioasă este *Suprafața apei*, ce are în centru imaginea cuplului în viziunea platoniciană, mitului androginului fiindu-i atribuite semnificații noi pe baza jocului de sensuri al antitezei „știi... totul – necunoscutul ... ni-e hrană”. Imaginea îndrăgostiților este suprapusă imaginii apei, element vital primordial. Simbolic aici, apa ar corespunde iubirii, iar hrana, cunoașterii. „*Tu știi celulă cu celulă totul,/ Pe dinafară poți să mă declami,/ Nu se oprește mâna ta stăpână/ Să-mi unduie în jur epitalami.// E numai suprafața apei. Bruscl/ Ne regăsim alături încă vii.*

Necunoscutul strâns în noi ni-e hrană/ Prea multă pentru următoarele vecii.”²⁹

Un seducător *regressus ad uterum* ca motiv al cunoașterii inițiatice este poemul *Ar trebui*, o grava meditație asupra existenței într-o tonalitate ludică și aparent inocentă: „*Ar trebui să ne naștem bătrâni,/ Să venim înțelepți,/ Să fim în stare de-a hotărî soarta noastră în lume, [...]/ Apoi să ne facem mai tineri, mai tineri, mergând,/ Maturi și puternici s-ajungem la poarta creației,/ Să trecem de ea și-n iubire intrând adolescenți/ Să ne facem copii la nașterea fiilor noștri.*”³⁰

Referindu-se la acest volum, Mircea Tomuș consideră că „e, în această poezie, nu de puține ori, o dramatică, zbuciumată, căutare a adevărului, a esențelor³¹. Conștiința limitării, vulnerabilitatea ființei și inevitabilitatea degradării fizice și morale a lumii conferă dramatism existenței și dă naștere unei poezii reflexive și problematizante, ca în poemul *Am crescut?*:

„*Am crescut? Suntem oameni maturi? [...]/ Am devenit puternici scaldându-ne-n derută/ Precum în apa Stixului Ahil,/ Dar de călcâiul vulnerabil încă/ Atârnă soarta universului întreg./ E totul grav și înțelegem totul./ De-acum va trece timpul neschimbat. [...]*”³²

Scriitoare de o surprinzătoare profunzime, sinceritate și expresivitate, Ana Blandiana rămâne incontestabil cea mai marcantă prezență artistică feminină din literatura română contemporană. Expresivitatea și complexitatea creației sale sunt susținute și de referințele culturale, mai ales de cele de natură mitologică, atât de numeroase și transparente în acest

²⁹ Ana Blandiana, *op.cit.*, p. 31.

³⁰ Ana Blandiana, *op.cit.*, p. 22.

³¹ Mircea Tomuș, *op.cit.*, p.47.

³² Ana Blandiana, *op.cit.*, p. 42.

volum. Ea ne reamintește că arta este un fenomen de cultură și că așa cum observa și Gilbert Durand, ea este mult mai mult decât „un produs al biografiei psihice și psiho-sociale, după cum nu este nici un produs al istoriei politice. Arta [...] precede istoria și modelează, prefigurează socialul”³³. Ea se ridică deasupra structurilor formale ale acestuia, căutând esența ființei umane și a existenței ei, autorul operând conștient sau inconștient cu arhetipurile, cele mai vechi nuclee de sens, ce concentrează în imagini codificate experiența de cunoaștere a omenirii. „Marile opere nu ne vorbesc despre un om, ci despre *om*”³⁴. Este și cazul operei Anei Blandiana. Meritul acestor opere este că ele propun întotdeauna o formă de experiență universalizabilă. Dar pentru a valorifica la maxim potențialul lor, trebuie să recunoaștem superioritatea mitului asupra capriciilor *ego*-ului. „Numai mitologia poate în ultimă analiză să dea seama de ansamblul motivațiilor unei opere umane. Mitul depășește, de departe, și cu mult, persoana, comportamentele și ideologiile sale”³⁵.

Bibliografie

Bibliografia operei

1. Blandiana, Ana, *Călcâiul vulnerabil*, E.P.L., București, 1966

Bibliografia critică

1. Boldea, Iulian, *Ana Blandiana (monografie)*, Ed. Aula, Brașov, 2000
2. Cistelean, Alexandru, *Poezie și livresc*, Ed. Cartea Românească, București, 1987
3. Manolescu, N., *Ana Blandiana în Literatura romana postbelica (Lista lui Manolescu)*, vol. I Poezia, Editura Aula, Brașov, 2002
4. Martin, Mircea, *Generație și creație*, E.P.L., București, 1969
5. Micu, Dumitru, coord. Dim. Păcurariu, *Dicționar de literatură română*, Ed. Univers, București
6. Oarcășu, Ion, *Oglinzi paralele*, E.P.L., București, 1967
7. Piru, Al., *Poezia română contemporană*, vol.II, Ed. Eminescu, București, 1975
8. Poantă, Petru, *Radiografii*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1978

³³ Gilbert Durand, *Figuri mitice și chipuri ale operei – De la mitocritică la mitanaliză*, Ed. Nemira, București, 1998, pg.117.

³⁴ Gilbert Durand, *op.cit.*, pg. 150.

³⁵ Gilbert Durand, *op.cit.*, pg. 165.

9. Simion, Eugen, *Scriitori români de azi*, vol IV, Ed, Cartea Românească, București, 1989
10. Tomuș, Mircea, *Carnet critic*, Editura pentru Literatură, București, 1969
11. Ulici, Laurențiu, *Confort Procust*, Ed. Eminescu, București, 1983
12. Ulici, Laurențiu, *Literatura română contemporană*, Ed. Eminescu, București, 1995

Bibliografia tematică

1. Durand, Gilbert, *Figuri mitice și chipuri ale operei – De la mitocritică la mitanaliză*, Ed. Nemira, București, 1998
2. Kernbach, Victor, *Dicționar de mitologie generală*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1989
3. Chevalier, Jean, Gheerbrant, Alain, *Dicționar de simboluri*, Ed. Artemis, București, 1993